

บทที่ 2 คติว่าด้วยรัฐและการวางผังราชธานีของสยาม

คติความเชื่อส่งอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อการก่อรูป ทางกายภาพของชุมชนเมือง โดยเฉพาะเมืองสำคัญระดับราชธานี ในโลกโบราณ มหานครส่วนใหญ่ถูกสร้างขึ้นภายใต้กรอบความเชื่อทางศาสนา มหานครโบราณเหล่านี้ต่างก็มีแบบแผนทางกายภาพที่กำหนดโดยฐานคิดจักรวาลวิทยาของวัฒนธรรมหนึ่งๆ เสมอ รูปแบบกายภาพของมหานครดังกล่าว สะท้อนความพยายามอย่างยิ่งยวดของมนุษย์ที่จะแปรพื้นที่บนโลกให้เป็นจักรวาลภูมิ แดนศักดิ์สิทธิ์ซึ่งครอบคลุมภพภูมิและสรรพสัตว์ทั้งหลาย การจำลองจักรวาลมณฑลมาไว้บนพื้นพิภพ คือการแสดงออกซึ่งศรัทธาที่มนุษย์มีต่ออุดมคติเหนือโลก และความปรารถนาปลายทางสันติสุขสุดทาย ความสมบูรณ์แบบของราชธานีอันศักดิ์สิทธิ์มิได้ขึ้นอยู่กับประสิทธิภาพการใช้งานตามประโยชน์ใช้สอย หรือความเข้มแข็งในการป้องกันตนเอง โดยลำพัง แต่อยู่ที่การแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ ซึ่งสะท้อนภาพแผนภูมิจักรวาล รวมถึงตำแหน่งแห่งที่ และฐานะของผู้ปกครองในจักรวาลมณฑล ตามฐานความเชื่อนี้ ราชธานีคือปริมณฑลในอุดมคติซึ่งเป็นภาพจำลองของสัณฐานจักรวาล

เนื้อหาใน บทนี้คือการสำรวจ คติความเชื่อสำคัญๆ ซึ่งมีส่วน กำหนดแบบแผนทางกายภาพของชุมชนเมืองศูนย์กลาง ความเข้าใจที่ได้จากการศึกษาดังกล่าวจะเป็นพื้นฐานให้กับทำความเข้าใจรูปแบบทางกายภาพของชุมชนเมืองบางกอก และวิวัฒนาการของเมืองตามลำดับ คติความเชื่อที่นำเสนอในที่นี้ได้แก่ คติว่าด้วยพื้นที่ คติว่าด้วยพระมหากษัตริย์ คติว่าด้วยแบบผังราชธานี และคติการยกตั้งเมือง

2.1 คติว่าด้วยพื้นที่

มณฑล

คติความเชื่อว่าด้วยพื้นที่ที่ถือปฏิบัติกันในหมู่รัฐโบราณทั้งหลายในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งรัฐที่นับถือพุทธศาสนานั้น มักมีพื้นฐานมาจากแนวคิดสายอินเดีย-ทิเบต ที่เรียกว่า ‘มณฑล’¹ (Mandala) ตามแนวคิดนี้ มณฑลหนึ่งๆ คืออาณาบริเวณที่ประกอบด้วย 2 ส่วนหลัก คือ ส่วนที่เป็นศูนย์กลางและส่วนที่ล้อมรอบ หรือบริวาร ซึ่งแบ่งออกเป็นส่วนย่อยๆ อีก 4 ส่วน ประจําอยู่ตามทิศทั้งสี่ ศูนย์กลางเป็นตัวแทนของส่วนรวม และเป็นศูนย์รวมทางเอกภาพของระบบในส่วนรวม

¹ Mandala อ่านว่า มั่นตะละ หรือ มั่นทะละ “มณฑล” แปลว่า แกน หรือ ศูนย์กลาง (core) ส่วน “ล” แปลว่า สิ่งทีล้อมรอบ, อ้างจาก สุเทพ สุนทรเกสัช, *ทฤษฎีสังคมวิทยาร่วมสมัย: พื้นฐานแนวความคิดทฤษฎีทางสังคม และวัฒนธรรม* (เชียงใหม่: โกลบอลวิชั่น, 2540): 251.

แนวคิดมณฑลถูกนำไปประยุกต์ใช้อย่างกว้างขวางในวัฒนธรรมต่างๆ ทั่วดินแดนเอเชียตะวันออก เอเชียใต้ ที่เห็นได้ชัดคือ แบบแผนในการจัดระเบียบพื้นที่เชิงสัญลักษณ์ของงานสถาปัตยกรรม ดังที่ปรากฏชัดในศาสนสถาน เช่น บุโรพุทโธในเกาะชวา พระราชวัง เช่น พระมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวังของไทย และผังของเมือง เช่น พระนครในกัมพูชา เมื่อนำไปผูกโยงกับแนวคิดว่าด้วยจักรวาลและโลกภูมิตามความเชื่อทางศาสนา แนวคิดมณฑลถูกแปรความไปเป็นรูปแบบการจัดองค์กรชุมชน ตั้งแต่ในระดับสังคมชนเผ่า ที่ทำไร่เลื่อนลอยอยู่ไม่ติดที่ จนถึงสังคมรัฐที่ทำการเพาะปลูก ตั้งหลักแหล่งเป็นที่ทางถาวร และมีการรวมอำนาจไว้ที่เมือง นอกจากนี้ แนวคิดมณฑลยังถูกนำไปใช้กำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างศูนย์กลาง เมือง หรือรัฐต่างๆ ที่อยู่ร่วมภูมิภาคเดียวกัน²

รูป 2.1 แผนภูมิมนฑล (Mandala) ตามคติพุทธแบบทิเบต

ที่มา: <http://mandala.com.tr/mandala-nedir/information-in-english-for-mandala/>

ระบบการปกครองแบบมณฑล คือรูปแบบความสัมพันธ์ทางการเมืองที่มีเมืองหลวงเป็นศูนย์กลาง และมีเมืองบริวารห้อมล้อมอยู่รอบๆ เมืองบริวาร แม้จะมีความเป็นอิสระในตัวเอง แต่ก็อยู่ภายใต้อิทธิพลของเมืองหลวง เมืองบริวารแต่ละเมืองมีการจัดระเบียบองค์การปกครองของตนเสมือนมณฑลย่อยในมณฑลของเมืองหลวง กล่าวคือ เมืองบริวารนั้นๆ ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางให้กับเมืองเล็กๆ และชุมชนที่อยู่รอบๆ ตัวเอง เมืองบริวารเมืองหนึ่งๆ มีความสำคัญไม่เท่ากัน ตามหลักการแล้ว เมืองที่อยู่ใกล้เมืองหลวงจะมีอำนาจมากกว่าเมืองที่อยู่

² เรียบเรียงจาก M. Brauen, *The Mandala, Sacred circle in Tibetan Buddhism* (London: Serindia Press, 1997)

ไกลออกไป การกระจายอำนาจจากศูนย์กลางจึงลดหลั่นกันไปตามความสำคัญของเมือง ระบบนี้เปรียบได้กับระบบจักรวาลของดวงดาว เมืองหลวงเปรี๊ยบเสมือนดาวฤกษ์ ตั้งมั่นอยู่ที่กึ่งกลาง ส่วนเมืองบริวารก็คือดาวเคราะห์ ที่โคจรรอบๆ ดาวฤกษ์นั้น ดาวเคราะห์ แม้จะแยกตัวเป็นเอกเทศ แต่ก็ยังถูกยึดโยงไว้ในรัศมีวงโคจรรอบดาวฤกษ์³ ดาวเคราะห์แต่ละดวงอาจมีดวงจันทร์บริวารที่โคจรรอบๆ ดาวเคราะห์นั้น จึงมีลักษณะเป็นระบบย่อยภายใต้ระบบใหญ่ นักวิชาการตะวันตกเรียกระบบการปกครองแบบนี้ว่า Galactic Polity⁴

ภายใต้ระบบการปกครองแบบมณฑล เมืองหลวงเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ ผู้มีอำนาจสูงสุดของรัฐหรือราชอาณาจักร พระมหากษัตริย์มีความหมายอย่างมากในเชิงพิธีกรรมและสัญลักษณ์ พระองค์มีฐานะเป็นผู้เชื่อมโยงระหว่างจักรวาลกับโลกมนุษย์ โดยอาศัยบารมีส่วนพระองค์ พระมหากษัตริย์ทำหน้าที่รักษาและธำรงไว้ซึ่งความเป็นระเบียบของสังคม ทั้งยังเป็นผู้จัดปัดเป่าภัยพิบัติมิให้เกิดขึ้นในสังคม⁵ ภายใต้ระบบการปกครองนี้ ความสัมพันธ์ทางสังคมการเมืองระหว่างบุคคล และระหว่างเมืองหลวงกับเมืองบริวารต่างๆ ที่อยู่ในมณฑล มีลักษณะที่เรียกว่า ‘ระบบความสัมพันธ์แบบบรรณาการ’ พระมหากษัตริย์ถือสิทธิ์เป็นเจ้าของที่ดินทั้งหมดในราชอาณาจักร ดังนั้นจึงมีสิทธิ์เก็บภาษี และเกณฑ์แรงงานจากราษฎร ทั้งยังเป็นผู้มีอำนาจเหนือในทางศาล ผู้ปกครองเมืองบริวารต้องอ่อนน้อมต่อพระมหากษัตริย์และส่งส่วยบรรณาการให้พระมหากษัตริย์เป็นประจำเพื่อแสดงออกถึงความอ่อนน้อมและการเป็นส่วนหนึ่งของมณฑล

ในทางปฏิบัติ พระมหากษัตริย์ควบคุมเมืองในมณฑล และขยายอำนาจการปกครองให้กว้างขวางขึ้น โดยทางระบบการปกครองและเศรษฐกิจ ด้วยวิธีการควบคุมทางการทหาร การตุลาการ การเกณฑ์แรงงาน การผูกขาดสินค้า อาวุธและเงินตรา นอกจากนี้ ยังได้อาศัยความสัมพันธ์ระหว่างตัวบุคคล ซึ่งเป็นผู้นำในระดับต่างๆ ในสังคม และในท้องถิ่นต่างๆ ในราชอาณาจักร ทั้งในเชิงพึ่งพาอาศัย ความจงรักภักดี รวมถึงการสร้างพันธมิตรทางเครือญาติกับเมืองที่อยู่ในมณฑล ซึ่งอาจมีฐานะเป็นบริวารหรือพันธมิตรก็ได้⁶ ภายใต้ระบบมณฑล ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลมีความสำคัญมาก ความมั่นคงของมณฑลจะมีมากน้อยเพียงใด มักขึ้นอยู่กับความแน่นแฟ้น หรือความเป็นพันธมิตรระหว่างพระมหากษัตริย์ที่ศูนย์กลาง กับเจ้าเมืองบริวารเป็นอย่างมาก ในแง่นี้ มณฑลเป็นสถานการณ์ทางการเมืองที่ไม่มั่นคงนัก เมืองบริวารมีความเป็นอิสระในการปกครองค่อนข้างมาก เมืองบางเมืองที่เข้มแข็งอาจปฏิเสธความสัมพันธ์แบบบรรณาการกับเมืองหลวงเมื่อมีโอกาส และพยายามสร้าง

³ เรียบเรียงจาก สุเทพ สุนทรเกาส์, *ทฤษฎีสังคมวิทยาร่วมสมัย: พื้นฐานแนวความคิดทฤษฎีทางสังคม และวัฒนธรรม* (เชียงใหม่: โกลบอลวิชั่น, 2540): 251-252

⁴ S.J. Tambiah, 1976, *World Conqueror and World Renouncer: A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a Historical Background*, London: Cambridge University Press, 1976)

⁵ เรื่องเดียวกัน.

⁶ มานพ ถาวรวัฒนสุกุล 2536, *ขุนนางอยุธยา* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2536): 57.

เครือข่ายความสัมพันธ์ของตัวเองขึ้นมา ดังนั้น อาณาเขตของมณฑล จึงยืดหยุ่นไม่แน่นอน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับระดับความเข้มข้นของพระราชอำนาจเหนือเมืองบริวารในมณฑล

โดยพื้นฐานแล้ว รูปแบบการปกครองแบบศูนย์กลางและบริวารในทางปฏิบัตินั้น ขาดกลไกการควบคุมหรือตรวจสอบให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของระบบส่วนรวม การดำรงอยู่และการขับเคลื่อนของระบบล้วนขึ้นอยู่กับผู้นำของพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุที่ พระราชอำนาจและขอบเขตของพระราชอำนาจต้องพึ่งพาพิธีกรรมและสัญลักษณ์เป็นอย่างมาก ดังนั้น อำนาจในการควบคุมให้เกิดเอกภาพของรัฐจึงไม่มั่นคง หากมีความผันแปรตลอดเวลา สถานการณ์ทางการเมืองของรัฐในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มักเปลี่ยนแปลงเป็นพลวัตเสมอ ตามเหตุปัจจัยอันมีที่มาจากการเป็นพันธมิตร การกบฏ การรุกราน และการแย่งชิงราชบัลลังก์⁷

ไตรภูมิ

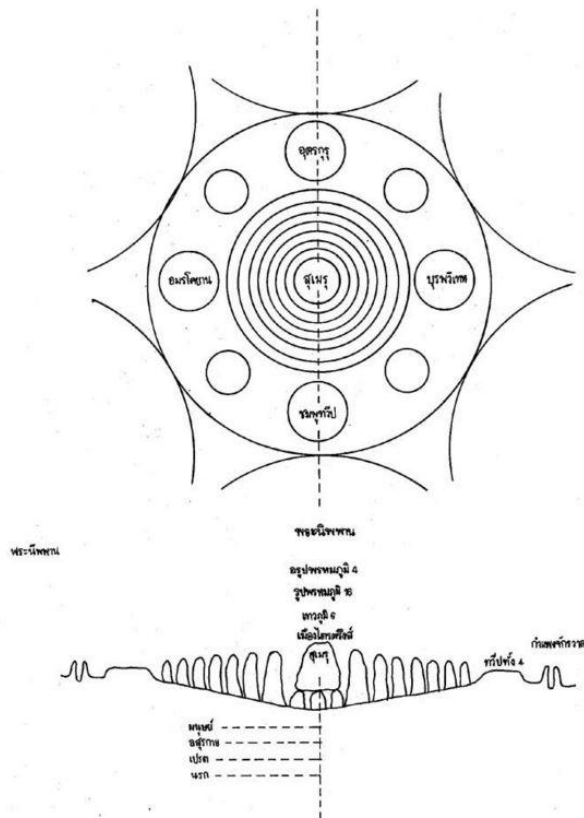
แนวคิดมณฑลสอดคล้องเป็น อย่างดีกับแนวคิดจักรวาล ของพุทธศาสนา ซึ่งแสดงชัดใน ‘คติไตรภูมิ’ ที่ เป็นความเชื่อที่ฝังแน่นในสังคมสยามมาเป็นเวลานาน ตามคติไตรภูมิ จักรวาลมีแกนกลางคือ เขาพระสุเมรุ เขาพระสุเมรุถูกห้อมล้อมไว้ด้วยวงแม่น้ำและทิวเขาสลับกันเจ็ดชั้น ถัดออกไปเป็นมหาสมุทรกว้างใหญ่ มีทวีปใหญ่สี่แห่งตั้งอยู่ในทิศทั้งสี่ แต่ละทวีปเป็นที่อยู่อาศัยมนุษย์จำพวกหนึ่งๆ ซึ่งมีชีวิตและลักษณะสังคมแตกต่างจากทวีปอื่น ทวีปหนึ่งในนั้น คือ ชมพูทวีป เป็นที่อาศัยของมนุษย์อย่างเรา และเป็นถิ่นประสูติของพระพุทธเจ้า บนยอดเขาพระสุเมรุ เป็นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีเมืองสุทศน์ นครของปวงเทพตั้งอยู่ พระอินทร์ผู้เสวยราชย์เป็นพระราชอาของเทพทั้งปวงประทับอยู่ ณ เมืองสุทศน์แห่งนี้⁸ จะเห็นได้ว่า ภูมิศาสตร์ของจักรวาลแบบไตรภูมิ มีลักษณะโครงสร้างแบบศูนย์กลางกับบริวารอย่างเด่นชัด ไม่ต่างจากมณฑล

คติไตรภูมิไม่เพียงรับรองแนวคิดศูนย์กลางและบริวารแบบมณฑลเท่านั้น แต่ยังเสนอแนวคิดว่าด้วยการขยายอำนาจของมณฑล หรือการสร้างราชอาณาจักรที่ปกแผ่ครอบคลุมอาณาเขตกว้างขวาง รวมทั้งแนวคิดว่าด้วยลักษณะของผู้ปกครองราชอาณาจักรอีกด้วย ตามคติไตรภูมิ จักรวาลมีผู้ปกครองผู้ยิ่งใหญ่เพียงหนึ่งเดียว เรียกว่า ‘มหาจักรพรรดิราช’ มหาจักรพรรดิราชมีอำนาจเหนือกษัตริย์ทั้งปวง เป็นประมุขแห่งคนทั้งหลายในทวีปใหญ่ทั้งสี่ พระองค์ทรงเป็นผู้สร้างสมบุญญาธิการไว้ในอดีต ทรงฟังธรรมเทศนา บำเพ็ญศีล แจกทาน และเจริญภาวนาเป็นเนืองนิตย์ ด้วยอำนาจบุญเหล่านี้ พระองค์จึงสมควรได้ปกครองทั่วทั้งจักรวาล มหาจักรพรรดิราชเสด็จเยือนทั่วแผ่นดิน มิได้เป็นการกรีธาทัพเพื่อทำสงครามรบพุ่ง ขยายพระราชอำนาจ

⁷ สรุปรจาก เรื่องเดียวกัน, 57-60.

⁸ เรียบเรียงจาก เสถียรโกเศศ, *เล่าเรื่องไตรภูมิ* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2518)

ปราบปรามหัวพระยามหากษัตริย์ต่างๆ และยึดเอาเมืองทั้งหลายเป็นเมืองขึ้น แต่เสด็จไปเพื่อสั่งสอน หัวพระยาและคนทั้งหลายให้รู้จักธรรม เหมือนดังที่พระพุทธเจ้าได้ปฏิบัติมา เมื่อพระองค์ไปถึงที่ใด หัวพระยาทั้งหลายก็มาถวายตัวเป็นข้าเอง⁹

รูป 2.2 แผนภูมิแสดงผังและรูปตัดขวางของจักรวาลแบบไตรภูมิ

ที่มา: มหาวิทยาลัยศิลปากร, งานวันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประจำปี 2552 “พระนั่งเกล้าฯ กับความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของวัดสุทัศน์ฯ” (กรุงเทพมหานคร: สำนักอธิการบดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552)

⁹ เรียบเรียงจาก ชัยอนันต์ สมุทวณิช, *ความคิดทางการเมืองการปกครองไทยโบราณ* (กรุงเทพมหานคร: คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519)

2.2 คติว่าด้วยพระมหากษัตริย์

ธรรมราชา

คติไตรภูมิว่าด้วยลักษณะผู้ปกครองดังกล่าวสอดคล้องกับหลัก ‘ธรรมราชา’ ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนา นิกายเถรวาทหลายฉบับ ตามความในอรรถกถาสุตต¹⁰ ผู้ปกครองรัฐ คือ บุคคลที่ได้รับฉันทานุมัติจากคนทั้งปวง ให้ทำหน้าที่ระงับความขัดแย้ง และดูแลปกป้องคุ้มครองความเป็นอยู่และการดำรงชีวิตของคนในสังคม หาใช่เทพเจ้าองค์อวตารของพระเป็นเจ้า หรือ ‘เทวราช’ ดังที่เชื่อกันในหมู่บ้านเมืองที่ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นใหญ่ เช่น พวกขอมในกัมพูชา พุทธศาสนามองว่า คนในสังคมมีทั้งดีและชั่ว โดยที่คนชั่วนั้นมีมากกว่าคนดี สังคมจะดำรงอยู่ได้อย่างสงบสุขตราบเท่าที่มีผู้ตั้งมั่นอยู่ในคุณธรรมปกครอง เมื่อใดก็ตามที่ผู้ปกครองสูญเสียคุณธรรมไป เมื่อนั้นสังคมก็จะปั่นป่วนวุ่นวาย ธรรมราชา คือผู้ปกครองผู้มีบุญบารมี ปกครองประชาชนด้วยอำนาจที่ชอบด้วยธรรมเสมอ มิได้อาศัยกำลังเป็นฐานทางการเมือง เป้าหมายหลักของธรรมราชาคือ การสร้างความยุติธรรม และการปกครองโดยอิงหลักธรรม โดยละเว้นการใช้ อำนาจเพื่อสนองอารมณ์ เหตุผล และประโยชน์ส่วนตัว พระธรรมศาสตร์ในกฎหมายตราสามดวง ระบุว่า ผู้ปกครองนั้นแท้จริงแล้วก็คือ ‘พระโพธิสัตว์’ ผู้จุติจากเทวภูมิมาบังเกิดเป็นมหาบุรุษในภูมิมนุษย์ เพื่อดับเชื้อความทุกข์ร้อนของมนุษย์¹¹ พระโพธิสัตว์ในภพมนุษย์นั้น หาได้มีอิทธิฤทธิ์อันใด หากเป็นบุคคลธรรมดาที่มีบุญบารมี บำเพ็ญตะบะและประกอบคุณความดี กระทั่งได้รับการยกย่องให้เป็นผู้ปกครอง ในแง่นี้ ผู้ปกครองจึงมิได้มีคุณค่าวิเศษไปกว่าคนธรรมดา แต่เป็นเพียงบุคคลที่มหาชนสมมติขึ้นเพื่อให้ปฏิบัติหน้าที่อย่างหนึ่ง สิ่งที่ทำให้ผู้ปกครองแตกต่างไปจากคนธรรมดา ก็คือธรรมในตนเท่านั้น ไม่มีอื่นใดนอกจากนี้

แนวคิดธรรมราชาส่งเสริมการขยายอำนาจของราชอาณาจักร เช่นเดียวกับแนวคิดมหาจักรพรรดิราช ผู้ปกครองตามแนวคิดนี้ คือผู้ทรงธรรม ผู้เชิดชู และปกป้องพระศาสนาให้เสื่อมทรามลง ภารกิจที่สำคัญเป็นอย่างยิ่งสำหรับผู้ปกครอง คือการแผ่อำนาจให้ไพศาล เพื่อขยายร่มแห่งคุณงามความดี หรือธรรมแห่งตน ปกครอบอาณาบริเวณกว้างขวางที่สุดเท่าที่จะทำได้ ตามตรรกะนี้ การปกป้องพระศาสนากับการสร้างรัฐให้เป็นมหาอำนาจในภูมิภาคจึงเป็นเรื่องเดียวกัน หลักการดังกล่าวสร้างความชอบธรรมให้การขยายอาณาเขตโดยใช้กำลังของรัฐใหญ่ซึ่งเข้มแข็งกว่าเหนือรัฐเล็กซึ่งอ่อนแอกว่า รัฐใหญ่ถือว่าการทำให้รัฐเล็กตกเป็นประเทศราชของตน คือการปกป้องรัฐเล็กจากอำนาจธรรม

¹⁰ อรรถกถาสุตต ในพระสุตตันตปิฎก ตอนทีฆนิกาย ปาฏิภวรรค, อ้างจาก ชัยอนันต์ สมุทวณิช, *ความคิดทางการเมืองการปกครองไทยโบราณ* (กรุงเทพมหานคร: คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519): 15.

¹¹ พระธรรมสารท มาตรา 2 ในประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166, อ้างจาก วรพร ภู่งศ์พันธุ์ 2546, “สถาบันกษัตริย์กับกฎหมายเถรวาท” *วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร* 23, 3 (พ.ศ. 2546)

ในโลกทัศน์ดั้งเดิมของหลายวัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พระมหากษัตริย์กับราชอาณาจักรเกี่ยวพันกันเป็นหนึ่งเดียว ชาวสยามมิได้มองพระมหากษัตริย์กับราชอาณาจักรแยกขาดจากกัน

ราชอาณาจักรคือองคาพยพขององค์พระมหากษัตริย์ องค์พระมหากษัตริย์มิได้เป็นเพียงร่างบุคคลในความหมายทางชีวภาพเท่านั้น แต่คือองคาพยพที่ครอบคลุมเมืองทุกเมืองในเขตราชอาณาจักร โดยที่พระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นบุคคล คือจิตใจ ดังนั้นจึงถือเป็นเจ้านายผู้ปกครองสูงสุดขององคาพยพนั้น¹² ในภาษาไทยมีคำที่สะท้อนความเชื่อนี้อยู่หลายคำ คำว่า ‘อาณาจักร’ มาจากคำว่า ‘อาณาจักร’ ซึ่งแปลว่า ‘พื้นที่หรือบริเวณ’ กับคำว่า ‘จักร’ ซึ่งหมายถึงกงล้อที่เป็นอาวุธของพระวิษณุ อันเป็นสัญลักษณ์แทนพระราชอำนาจ คำๆ นี้จึงแปลความได้ว่า พื้นที่อันเป็นที่ที่กงล้อแห่งอำนาจของพระมหากษัตริย์โคจรอยู่ คำว่า ‘พระราชอาณาเขต’ ซึ่งแปลตรงตัวว่า ‘ดินแดน หรือที่ดินของพระราช’ แสดงออกชัดว่า อาณาเขตนั้นเป็นสมบัติของกษัตริย์

คติคิดเรื่องความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของพระมหากษัตริย์กับราชอาณาจักรดังกล่าว เป็นรากฐานของความเชื่อที่ว่า พฤติกรรมของพระมหากษัตริย์เชื่อมโยงกับเหตุการณ์ทั้งปวงในราชอาณาจักร ธรรมราชา ถือเอาการมีธรรมหรือไม่ของพระมหากษัตริย์เป็นเงื่อนไขหลักที่คอยกำหนดสรรพสิ่งในโลก ไม่ว่าจะเป็น คน สัตว์ พืชพันธุ์ ฤดูกาล แดดลมฝน ดินฟ้าอากาศ สภาพการบ้านเมือง ตลอดจนไปถึง ระยะเวลาครองราชย์ พระชนมายุ และภพภูมิภายหลังสวรรคตของกษัตริย์ เท่ากับว่า พระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางที่สำคัญที่สุดของสังคม และสังคมจะยังคงอยู่ได้ตราบเท่าที่ศูนย์กลางของสังคมซึ่งหมายถึงพระมหากษัตริย์ตั้งมั่นอยู่ในคุณธรรม

จารึกสุโขทัยเขียนไว้ว่า หากพระมหากษัตริย์ปกครองแผ่นดินโดยธรรม “ประชาชนผู้อยู่ใต้การปกครองก็จะอยู่เย็นเป็นสุข ประเทศชาติมีความเจริญรุ่งเรืองบริบูรณ์ ทั้งข้าวปลาอาหาร แก้วแหวนเงินทอง ผ้าแพรพรรณ ฝนฟ้าก็ตกต้องตามฤดูกาลไม่มากไม่น้อยไป ไม่มีฝนแล้ง และข้าวในนา ปลาในน้ำก็มีบริบูรณ์ เทวดาทั้งปวงที่รักษาเมืองอยู่ ก็รักษาบ้านเมืองเป็นอย่างดี”¹³ ในทางกลับกัน หากผู้ปกครองกระทำมิชอบ เหตุการณ์วิปริตต่างๆ ก็เกิดขึ้น “เทวดาฟ้าฝนก็พิบัติ แค้นทำไรไถ่ถอนก็บันดาลให้เสียหายตายด้วยแล้ง แลฝน แลอนึ่งผลไม้ทั้งหลายแลพืชอันเกิดเหนือแผ่นดิน อันมีโอชารสอันดีร่อนนั้นกลับหายไปเสียไป เพื่อโอชารสนั้นจมลงไปได้แผ่นดินสิ้นทั้งต้นแลลำอันปลูกนั้นมันก็มีงาม ทั้งแดดแลลมทั้งฝนแลเดือนดาวกับมิชอบฤดูกาลดังเก่าเลย เพราะว่าท้าวพระญากระทำมิชอบนั้น”¹⁴ พงศาวดารหลายฉบับ เช่น คำให้การชาวกรุงเก่า และคำให้การขุนหลวงหาวัด ได้บันทึกคำพยากรณ์เกี่ยวกับภัยพิบัติในบ้านเมือง เมื่อถึงถึงพุทธกาล โดยเงาสาเหตุว่าเกิดจากความเสื่อมของ

¹² เรียบเรียงจาก Thongchai Winichakul, *Siam Mapped: A History of the Geo-Body of a Nation* (Honolulu: University of Hawaii Press, 1996): 24, 35, 83, 133, 134.

¹³ อ้างจาก ชัยอนันต์ สมุทวณิช, *ความคิดทางการเมืองการปกครองไทยโบราณ* (กรุงเทพมหานคร: คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519): 83.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน.

พระศาสนา อันมีจุดเริ่มที่ผู้ปกครองไม่อยู่ในธรรม เท่ากับว่า คำทำนายนี้เชื่อมโยงความหายนะของบ้านเมือง เข้ากับการโหมทรุดของพุทธศาสนา และการสูญเสียราชธรรมของผู้ปกครอง

พระธรรมศาสตร์ ระบุว่า การที่พระมหากษัตริย์จะดำรงสถานภาพ บุญบารมี และความชอบธรรม ให้อาณาประชาราษฎร์ยอมรับนับถือได้นั้น พระองค์ต้องประพฤติอยู่ในธรรม อันได้แก่ ‘ทศพิธราชธรรม’¹⁵ ทศพิธราชธรรมจึงถือเป็นของดีของวิเศษซึ่งเชื่อมโยงกับภูมิชั้นสูงอันก่อปรไปด้วยความดีงาม และถือเป็นหลักความประพฤติของพระมหากษัตริย์ที่สังคมทั่วไปยึดเป็นเกณฑ์ตัดสินความชอบธรรมในการปกครอง พระมหากษัตริย์ย่อมต้องยอมรับทศพิธราชธรรมเป็นหลักใน การปฏิบัติพระองค์ หากพระองค์ไม่ทรงประพฤติทศพิธราชธรรม และทำให้เกิดความไม่เป็นธรรมในสังคมขึ้นแล้ว ประชาชนก็สามารถต่อต้านและขับไล่ได้

ชัยอนันต์ สมุทวณิช¹⁶ ชี้ว่า การปกครองโดยธรรมเป็นเครื่องป้องกันอันตรายประสิทธิภาพที่จะยับยั้งหรือบรรเทาการใช้อำนาจอันเกินขอบเขต ของผู้ปกครอง ที่มักก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้อยู่ใต้การปกครอง อย่างไรก็ตาม เขายังมองแนวคิดนี้ว่า ไม่เพียงเป็นหลักศีลธรรมสำหรับผู้ปกครองเท่านั้น แต่เกี่ยวข้องกับการสร้างอำนาจทางการเมืองโดยตรง เหตุผลประการหนึ่งคือ ธรรมราชาเป็นความคิดทางการเมืองที่สนับสนุน การปกครองโดยผู้ปกครองคนเดียวมีอำนาจสูงสุด หรือการปกครองระบอบราชาธิปไตย (monarchism) เหตุผลอีกประการคือ ธรรมราชาสร้างความชอบธรรมในการปกครองให้กับผู้ปกครองที่มีอำนาจสูงสุดผู้นั้น ตามความคิดธรรมราชา ผู้ปกครองจะมีสิทธิและอำนาจเหนือผู้คนทั้งปวงในสังคมได้ ก็ดี วยการมีธรรม มิใช่การมีกำลัง หรือการอ้างอิงการจากสวรรค์ การมีธรรมนี้มีได้มีอยู่ทั่วไปในสังคม แต่มีเฉพาะในคนบางคนเท่านั้น ตราบใดที่คนทุกคนยังไม่มีธรรม ตราบนั้นการมีผู้ปกครองก็เป็นสิ่งจำเป็นที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ การแสดงออกของผู้ปกครองว่าเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งธรรม จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่เกื้อหนุนให้ผู้ปกครองมีความชอบธรรมในการปกครอง และสามารถรักษาอำนาจไว้ได้อย่างยั่งยืนกว่า และมั่นคงกว่า ผู้ปกครองมักต้องแสดงความเป็นผู้มีคุณธรรมให้ประชาชนเห็นในรูปแบบต่างๆ เสมอ เช่น การสร้างวัด ทำบุญ ฟังเทศน์ฟังธรรม บำรุงเลี้ยงดูสมณพราหมณ์ ไม่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิตโดยไม่จำเป็น หรือเห็นเป็นเรื่องสนุก ไม่เกณฑ์แรงงานหนักจนเกินไป ไม่ยึดทรัพย์สินของราษฎร โดยไม่มีเหตุอันควร และไม่เก็บส่วยภาษีมากเกินไป เป็นต้น¹⁷

¹⁵ ธรรมสำหรับผู้ปกครอง 10 ประการ ได้แก่ 1) การให้ทาน 2) การรักษาศีล 3) การบริจาต 4) ความซื่อตรง 5) ความอ่อนโยน 6) การกำจัดความเกียจคร้านและความชั่ว 7) การไม่โกรธ 8) การไม่เบียดเบียนผู้อื่นและสัตว์โลกให้เดือดทุกข์ 9) ความอดทนต่อสิ่งที่ควรอดทนเป็นเบื้องต้น และ 10) การปฏิบัติไม่ให้เกิดจากการที่ถูกรัง และดำรงอาการคงที่ ไม่ให้การด้วยอำนาจอันดิ้นรน

¹⁶ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, *ความคิดทางการเมืองการปกครองไทยโบราณ* (กรุงเทพมหานคร: คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519): 23, 84, 111.

¹⁷ อันที่จริง แนวคิดแบบพุทธ ไม่ว่าจะอยู่ในอัครคัมภีร์สูตร ไตรภูมิ หรืออื่นๆ ไม่เคยยืนยันว่า การปกครองโดยบุคคลคนเดียว คือการจักระ เปียบสังคมที่ดีที่สุด หรือคือการจักระเปียบสังคมในอุดมคติ โดยพื้นฐานแล้ว พุทธศาสนามองสถานะที่ปราศจากอำนาจบังคับเป็นสิ่งที่ดีที่พึงประสงค์มากกว่า คติพุทธต่างๆ ซึ่งบอกเล่าสภาพธรรมชาติดั้งเดิม โยงกับการถือกำเนิดของการปกครอง ล้วนสื่อนัยยะไปในทางเดียวกันคือ สังคมในอุดมคติคือ สังคมในสภาพดั้งเดิม ซึ่งปราศจากความ

เทวราชา

การปกครองโดยธรรมตามแนวคิดมหาจักรพรรดิราชและธรรมราชาเป็นทั้งอุดมการณ์สูงสุด และความชอบธรรมของการปกครองราชอาณาจักร อย่างไรก็ตาม ในสภาพความเป็นจริง การจะรักษาอาณาจักรอันใหญ่โตให้อยู่รอดอย่างมั่นคงนั้นย่อมจำเป็นต้องอาศัยกำลังอำนาจอันเด็ดขาดเพื่อบังคับบัญชาคนหมู่มาก หากไม่แล้วอาณาจักรก็อาจตกอยู่ในภาวะเสี่ยงต่อการสูญสลาย แม้แนวคิดทั้งสองจะสร้างความชอบธรรมให้แก่ผู้ปกครอง แต่ก็ไม่สามารถอธิบายการใช้กำลังอำนาจเด็ดขาดในการปกครองได้ อันที่จริง แนวคิดมหาจักรพรรดิราชและธรรมราชานั้นขัดกับการใช้กำลังอำนาจโดยพื้นฐานเลยทีเดียว ด้วยเหตุนี้ ระบบการปกครองที่ใช้กำลังอำนาจจึงต้องอาศัยเทคนิควิธีบางประการ เพื่อทำให้เกิดการยอมรับและลดกระแสต่อต้านในหมู่ผู้ถูกปกครอง เทคนิควิธีที่วาทน์คือ ‘การสร้างความคิดดีลัทธิ’ ให้กับอำนาจรัฐ โดยอาศัยความเชื่อทางศาสนาเป็นตัวขับเคลื่อน

กระบวนการสร้างความคิดดีลัทธิให้กับ รัฐของสยามปรากฏเด่นชัด ผ่านแนวคิด ‘เทวราชา’ ของศาสนาพราหมณ์ ตามแนวคิดเทวราชา พระมหากษัตริย์คือองค์อวตารของพระเจ้า หรือสืบเชื้อสายมาจากพระเจ้า หรือทั้งสองอย่าง¹⁸ พระราชกำหนดเก่าที่ออกใน พุทธศตวรรษที่ 23 เขียนไว้ว่า “อนึ่งแผ่นดินเป็นใหญ่แต่สมเด็จพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุว่าพระมหากษัตริย์เจ้านั้นเป็นสมมติเทวดา จะให้ผู้น้อยเป็นผู้ใหญ่ เป็นใหญ่ก็ได้ ถ้าสมเด็จพระมหากษัตริย์มีพระราชโองการด้วยกิจสิ่งใด ๆ ก็ดี ดุจดั่งขวานฟ้า ถึงมาทว่าผ่าถูกต้องต้นไม้ ภูเขา มีอาจสามารถจะทนทานได้ ย่อมจะหักทำลายไป ถ้าจะมีพระราชโองการตรัสสั่งให้ห้ามสิ่งใด ก็ขาดเป็นลัทธิสิ่งนั้น”¹⁹ ข้อเขียนนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงการยกย่องกษัตริย์ให้มีฐานะเหนือปวงชน และการยอมรับอำนาจเด็ดขาดเหนือผู้คนของพระองค์ ในฐานะเทวราชา สิ่งที่แวดล้อมหรือเกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์ต้องขับส่งสถานภาพอันสูงส่ง ยิ่งใหญ่ และศักดิ์สิทธิ์ของพระองค์ และแยกพระองค์ ออกจากการเป็นมนุษย์

อยาก การสะสม การครอบครอง และการปกครอง แนวคิดนี้ สอดคล้องกับแนวคิดอนาธิปไตย (anarchism) ในปัจจุบันซึ่งยึดมั่นว่า รัฐนั้นไม่จำเป็นต้องมี หากคนในสังคมร่วมมือกัน ไม่เอารัดเอาเปรียบกัน กระนั้นก็ดี แม้พุทธศาสนาจะมองการปกครองหรือรัฐว่าเป็นสิ่งไม่พึงประสงค์ แต่เมื่อมนุษย์สูญเสียความดีไปแล้ว และกลืนก่อให้เกิดความขัดแย้งมากมาย พุทธศาสนายอมรับว่า รัฐเป็นสิ่งชั่วร้ายที่จำเป็น (necessary evil) ในแง่นี้ ธรรมราชาจึงใกล้เคียงกับแนวคิดเสรีนิยมใหม่ (neo-liberalism) ซึ่งนิยมรูปแบบรัฐที่ใช้อำนาจน้อยที่สุด

¹⁸ ลัทธิเทวราชตามความเชื่อแบบเขมร ถือว่ากษัตริย์เป็นพระอิศวรหรือพระนารายณ์ แบ่งภาคลงมาเกิดในโลก เพื่อปกครองชาวโลกให้ร่มเย็นเป็นสุข เหมือนอย่างพระนารายณ์อวตารลงมาเป็นพระรามในเรื่องรามเกียรติ์ เมื่อครบกำหนดที่อยู่ในโลกมนุษย์ ก็กลับไปเป็นเทพเจ้าในสรวงสวรรค์ตามเดิม ต่อมาในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พระองค์ทรงมีศรัทธาในพระพุทธศาสนากายมหายานมาก จึงทรงเปลี่ยนแปลงความเชื่อเสียใหม่ โดยถือว่ากษัตริย์เป็นเทพเจ้า แบ่งภาคลงมาเกิดในโลกมนุษย์เพื่อปกครองคน เมื่อครบกำหนดที่อยู่ในเมืองมนุษย์แล้ว ก็ไปเสวยพระชาติเป็นองค์พระพุทธรูป แนวความเชื่อนี้ถูกเรียกโดยนักวิชาการบางท่านว่า ลัทธิพุทธราชา สยามในสมัยอยุธยาถือลัทธิเทวราช แบบพุทธราชานี้ ดังจะเห็นได้จากภาพที่พระมหากษัตริย์สยามถูกเรียกว่า ‘สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว’ และผู้พูดกับพระเจ้าแผ่นดินใช้บุรุษสรรพนามว่า ‘ข้าพระพุทธเจ้า’ อ้างจาก ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยโบราณ ก่อนศตวรรษที่ 25 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2545): 11-12.

¹⁹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ความคิดทางการเมืองการปกครองไทยโบราณ (กรุงเทพมหานคร: คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519): 77.

ธรรมดาทั่วไป ด้วยเหตุนี้ หลายต่อหลายสิ่งจึงได้ถูกปรังแต่งให้มีความศักดิ์สิทธิ์ดุจดั่งกับองค์พระมหากษัตริย์

ชัยอนันต์ สมุทวณิช²⁰ ชี้ว่า แนวคิดธรรมราชาขัดแย้งกับการรักษาสมดุลาอำนาจระหว่างรัฐต่อรัฐโดยตรง และยกตัวอย่างกรณีของราชวงศ์โมริยะในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช และราชวงศ์สุโขทัยในสมัยสมเด็จพระธรรมราชาธิปไตย ซึ่งนำคติธรรมราชามาใช้อย่างสุดขีดโดยกะทันหัน เขาชี้ว่า นโยบายไม่ฆ่า ไม่ตีขี้ศึก แต่สั่งสอนธรรมและการละเว้นการเก็บภาษีจากประชาชน ส่งผลให้ระบบการปกครองเสื่อมทรามลงในระยะยาว โดยเฉพาะเมื่อต้องเผชิญกับการแผ่ขยายอำนาจของรัฐเทวราชา ซึ่งดำเนินนโยบายทางการเมืองแบบรุนแรง เด็ดขาด โดยอาศัยกำลังอำนาจเป็นเครื่องมือ ในขณะที่รัฐอยู่ยุคนั้น มีแนวทางการปกครองตามหลัก ‘ราชันตี’²¹ ซึ่งผสมผสานอุดมการณ์ธรรม เข้ากับการปกครองแบบใช้อำนาจ หรือการถือเหตุผลของรัฐเป็นใหญ่ (raison d’etat) จึงมีความมั่นคงและอยู่รอดได้ยาวนานกว่าสี่ศตวรรษ

คติพระอินทร์

นอกจากเทวราชาแล้ว คติพระอินทร์ยังเป็นแนวคิดที่โดดเด่นในกระบวนการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับรัฐสยาม การนับถือพระอินทร์ มีในหมู่ชาวสยามตั้งแต่ครั้งโบราณ พระอินทร์เป็นเทพชั้นสูงในศาสนาพราหมณ์ที่ชาวสยามนับถือบูชากันมาก พระองค์เป็นเทพที่ประทานฝนแก่มนุษย์ตลอดสี่เดือนแห่งฤดูฝน ด้วยเหตุที่ไทยเป็นสังคมเกษตรกรรม เทพผู้ประทานฝนจึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ พระอินทร์ยังถือเป็นเทพผู้ช่วยเหลือ ในตำนานหรือ อปทลคร พระองค์จะเข้าช่วยผู้ตกยากในกรณีที่ไม่ได้รับความเป็นธรรมเสมอ²² ที่สำคัญ พระองค์มีฐานะอันสูงส่งในจักรวาลตามคติไตรภูมิ ด้วยทรงเป็นกษัตริย์ของปวงเทพทั้งหลายบนสวรรค์ โดยนับแห่งคุณสมบัติเหล่านี้ พระอินทร์จึงถูกมองว่าเป็นต้นฉบับของผู้ปกครองบนโลก พระมหากษัตริย์สยามถูกเปรียบเป็นประมุขบนพื้นโลกเยี่ยงพระอินทร์ผู้เป็นประมุขบนสรวงสวรรค์ ด้วยอุปมานี้ พระองค์ได้ถูกยกฐานะให้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์เทียบเคียงได้กับเทพเจ้า คติความเชื่อที่ผูกโยงพระมหากษัตริย์สยามเข้ากับพระอินทร์ไม่เพียงสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับองค์พระมหากษัตริย์เท่านั้น แต่ยังสนับสนุนแนวคิดมหากษัตริย์ธรรมราชาในเรื่องการขยายอาณาเขตของราชอาณาจักรอีกด้วย รัฐสยามถือในตรรกะที่ว่า เมื่อพระอินทร์ปกครองสรวงสวรรค์ทั้งมวล ดังนั้นพระมหากษัตริย์สยามจึงมีสิทธิธรรมที่จะครอบครองดินแดนทั้งหมดบนโลกมนุษย์ ตรรกะนี้ สร้างความชอบธรรมให้กับการแผ่ขยายอำนาจของสยามในภูมิภาค

²⁰ เรื่องเดียวกัน, 78-79, 124.

²¹ คัมภีร์ราชันตี เป็นคาสอนพระมหากษัตริย์ที่มีอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อการปกครองในสมัยอยุธยา คัมภีร์ดังกล่าวได้เสนอสูตรผสมระหว่างคติธรรมราชา กับคติอรรถศาสตร์ ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับกลวิธีในการได้อำนาจ การรักษาอำนาจ โดยไม่สนใจศีลธรรม จริยธรรม

²² วรพร ภูพงค์พันธุ์ 2546, “สถาบันกษัตริย์กับกฎหมายโบราณ” วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร 23, 3 (พ.ศ. 2546)

2.3 คติว่าด้วยแบบผังราชธานี

ในทัศนะของชาวสยาม ราชอาณาจักร หรือแผ่นดินภายใต้อำนาจบารมีของพระมหากษัตริย์ คือองค์ภาพพหุที่มีได้แยกขาดจากพระมหากษัตริย์ และมีความศักดิ์สิทธิ์ไม่ต่างไปจากองค์พระมหากษัตริย์ ความเชื่อนี้ปรากฏร่องรอยในคำไทยบางคำที่สื่อถึงราชอาณาจักร เช่น คำว่า ‘ขอบขันทสีมา’ คำคำนี้มีความหมายตามตัวอักษรว่า พื้นที่ที่ล้อมรอบด้วย ‘สีมา’ หรือ ‘เสมา’ ตามคติไทย เสีมา คือแท่งหินรูปคล้ายใบโพธิ์ ที่ใช้กำหนดขอบเขตพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์หนึ่งๆ โดยปกติแล้ว จะถูกสร้างไว้รอบโบสถ์ของวัดพุทธ และบนขอบกำแพงเมือง การนำคำคำนี้มาใช้เรียกราชอาณาจักร จึงเท่ากับเป็นการสื่อสารอย่างชัดเจนว่า ราชอาณาจักรเป็นพื้นที่อันศักดิ์สิทธิ์ และความศักดิ์สิทธิ์ที่ว่ามีต้นกำเนิดมาจากองค์พระมหากษัตริย์ คำเปรียบที่ว่าราชอาณาจักร คือ ‘ดินแดนใต้ร่มพระบรมโพธิสมภาร’ บ่งชี้ถึงความเชื่อที่ว่า ปริณิพจน์ของราชอาณาจักรได้รับการปกป้องรักษาจากอำนาจบารมีอันศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์

ภายใต้กรอบคิดนี้ ราชอาณาจักรเป็นเสมือนสนามอำนาจของพระมหากษัตริย์ สนามอำนาจซึ่งมีที่มาจากบุญบารมีของพระองค์ สนามอำนาจนี้ฉายรัศมีจากองค์พระมหากษัตริย์ออกไปรอบๆ ประดุจแสงสว่างจากเทียนไข ส่วนที่เจิดจ้ามากที่สุดจะอยู่ตรงเปลวเทียน ความสว่างจะค่อยๆ ลดลงเป็นลำดับเมื่อห่างออกเรื่อๆ กระทั่งจางหายไป ในขอบเขตราชอาณาจักร สนามอำนาจจะมีความเข้มข้นที่สุดที่ศูนย์กลาง อันเป็นที่ประทับขององค์พระมหากษัตริย์ อำนาจจะค่อยๆ เจือจางลงเป็นลำดับ ตามระยะทางจากราชธานีที่เพิ่มขึ้นจนหมดสิ้นในที่สุด ตามนัยนี้ ราชธานีจึงมิได้เป็นเพียงศูนย์กลางทางสังคม การเมืองทางโลกย์ หากยังเป็นศูนย์รวมแห่งอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายทั้งมวลที่แผ่กระจายออกไปครอบคลุมทั่วทั้งราชอาณาจักร เมื่อเป็นเช่นนี้ ราชธานีจึงมีสถานะเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์²³

ความศักดิ์สิทธิ์ของราชธานีถูกตอกย้ำด้วยการวางผังเมือง และสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมซึ่งสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์สะท้อนภาพมหานครอันเป็นศูนย์รวมของอำนาจเหนือธรรมชาติทั้งปวง แบบแผนการวางผังเมืองและการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมต่างๆ อันเป็นส่วนประกอบของผังนั้นมีรากฐานมาจากความเชื่อที่ว่าสังคมจะอยู่รอดและเจริญรุ่งเรืองหรือไม่ขึ้นอยู่กับความสามารถในการจัดระเบียบและกิจกรรมภายในสังคมให้สอดคล้องกลมกลืนกับจักรวาลตามคติพุทธและพราหมณ์ การจะบรรลุความสอดคล้องกลมกลืนดังกล่าวได้นั้นต้องทำโดยการจำลองจักรวาลมณฑลมาไว้บนผืนโลก ซึ่งหมายถึงแผ่นดินอันเป็นที่ตั้งของสังคมนั้นๆ ตามฐานความเชื่อนี้ ราชธานีคือ ปริณิพจน์ในอุดมคติซึ่งเป็นภาพจำลองของสัณฐานจักรวาล เท่ากับว่า ลักษณะทาง

²³ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, revised edition (New York: Verso, 2016)

กายภาพของราชธานีถูกผูกโยงเข้ากับแผนภูมิจักรวาล บรรดาอาคารสถานที่สำคัญๆ ในราชธานีไม่ว่าจะเป็น วัด stup เจดีย์ ศาลเจ้า โบสถ์พราหมณ์ หรือกำแพงพระนคร มิได้ถูกสร้างขึ้นเพื่อการใช้สอยในกิจกรรม ใดเท่านั้น หากอาคารสถานที่เหล่านี้ถูกสร้างให้เป็นส่วนประกอบของโครงสร้างจักรวาลมณฑลจำลองบนพื้นโลก อาคารสถานที่แต่ละแห่ง ล้วนมีความหมายเชิงสัญลักษณ์ในแผนภูมิจักรวาล ตำแหน่งแห่งที่ ทิศทาง และ รูปแบบของอาคารสถานที่ ถูกกำหนดให้เหมาะสมกับความหมายนั้นๆ รวมถึงสถานภาพสูงต่ำในโครงสร้างสังคม และโครงสร้างจักรวาลของผู้ใช้สอยและผู้ครอบครอง

ตามแผนภูมิจักรวาล พื้นที่ศูนย์กลางของราชธานี คือศูนย์กลางจักรวาล ดังนั้นจึงเป็นบริเวณที่มีความศักดิ์สิทธิ์ สูงสุด แต่ดั้งเดิมนั้น เมืองศูนย์กลางทั้งหลายในดินแดนสยาม ไม่ว่าจะเป็นสุโขทัย นครศรีธรรมราช สุพรรณบุรี ลพบุรี หรือกรุงศรีอยุธยา ล้วนมีวัดพระศรีมหาธาตุเป็นหลักของเมืองทั้งสิ้น วัดพระศรีมหาธาตุที่กรุงศรีอยุธยา มีพระปรางค์ประธานสูงใหญ่ รายล้อมด้วยพระเจดีย์รายใหญ่น้อย ทั้งภายในและภายนอกกระเปาะเขต รูปแบบ สถาปัตยกรรมดังกล่าวก็คือแบบจำลองจักรวาลมณฑลที่มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางนั่นเอง

สรุปท้ายบท

การสร้างบ้านแปงเมืองในดินแดนสยาม ยุคก่อนสมัยใหม่ เกี่ยวพันกับคติความเชื่ออันหลากหลาย คติความ เชื่อถูกนำมาใช้เป็นกรอบในการสร้างสรรค์พื้นที่ทางกายภาพ ด้วยเจตนานำมนำให้พลังจักรวาล และอำนาจสิ่ง เหนือธรรมชาติ บันดาลความเป็นสิริมงคล ความมั่นคง ความรุ่งเรือง และความสงบสุข ให้บังเกิดแก่ถิ่นฐาน บ้านเมืองที่ก่อร่างขึ้นนั้น บทนี้เสนอเนื้อหาคติความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับการสร้างบ้านแปงเมือง 3 คติความเชื่อ ได้แก่ คติว่าด้วยพื้นที่ คติว่าด้วยพระมหากษัตริย์ และคติว่าด้วยการวางผังราชธานี

คติว่าด้วยพื้นที่ กล่าวถึงแนวคิด ‘มณฑล’ ซึ่งหมายถึง อาณาบริเวณที่ประกอบด้วย ศูนย์กลาง และบริวารห้อม ล้อมประจำอยู่ตามทิศทั้งสี่ โดยที่ศูนย์กลางเป็นตัวแทนของส่วนรวม และเป็นศูนย์รวมทางเอกภาพของระบบ ในส่วนรวม แนวคิดมณฑลถูกนำไปประยุกต์ใช้อย่างกว้างขวางในวัฒนธรรมต่างๆ ทั่วดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังปรากฏในงานสร้างสรรค์ทางกายภาพ นับแต่งานศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ผังบริเวณ ผังเมือง ไป จนถึงผังภูมิภาค

คติว่าด้วยพระมหากษัตริย์ กล่าวถึงธรรมราชา เทวราชาและคติพระอินทร์ หลักธรรมราชาเสนอภาพในอุดมคติของผู้ปกครองสูงสุดของรัฐ โดยระบุว่าผู้ปกครองคือปุชนผู้มีบุญบารมีที่ได้รับการยกย่องจากมหาชนให้เป็น ผู้ปกครอง ธรรมราชาปกครองประชาชนด้วยอำนาจที่ชอบด้วยธรรมเสมอ ทั้งยังมีหน้าที่ปกป้องพระศาสนา และขยายพื้นที่อันอุดมด้วยคุณงามความดีให้ครอบคลุมอาณาบริเวณกว้างไกลที่สุด ตามหลักธรรมราชา ธรรมของ

พระมหากษัตริย์เป็นเงื่อนไขหลักที่คอยกำหนดสรรพสิ่งในโลก ทั้งความเป็นไปของบ้านเมือง ความเป็นไปของธรรมชาติ และความเป็นไปขององค์พระมหากษัตริย์เอง

คติพระอินทร์คือแนวคิดที่ยกย่องพระมหากษัตริย์สยามเป็นดังพระอินทร์ เทพ ชั้นสูงในศาสนาพราหมณ์ที่ชาวสยามนับถือบูชากันมาก ตามเทวดานาน พระอินทร์เป็นเทพที่เกี่ยวพันกับฝน พระพุทธรูป และคติไตรภูมิ ทรงเป็นเจ้าของปวงเทพ สถิตอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนยอดเขาพระสุเมรุ การเปรียบพระมหากษัตริย์สยามเป็นพระอินทร์ คือการสร้างความคิดดีดีให้ให้กับองค์พระมหากษัตริย์ ในนัยเชิงพื้นที่ ชาวสยามนิยมสร้างปริณทลทางกายภาพอันศักดิ์สิทธิ์ ไม่ว่าจะเป็นศาสนสถาน ปราสาทราชมนเฑียรพระที่นั่ง หรือพระราชอาณาเขต โดยจำลองจากภูมิจักรวาลตามคติไตรภูมิ ศูนย์กลางปริณทลถูกสมมติให้เป็นเขาพระสุเมรุ อันมียอดเป็นที่ตั้งสวรรค์ดาวดึงส์ ที่สถิตของพระอินทร์ ในแง่นี้ พระอินทร์ได้ถูกผูกโยงเข้ากับศูนย์กลางของปริณทลศักดิ์สิทธิ์ทั้งปวง เมื่อพระมหากษัตริย์กับพระอินทร์เป็นตัวแทนซึ่งกันและกัน เท่ากับว่าพระมหากษัตริย์สถิตอยู่กลางปริณทลศักดิ์สิทธิ์ทุกที่

คติว่าด้วยแบบผังราชธานี กล่าวถึงการสร้างสรรค์ปริณทลอันศักดิ์สิทธิ์บนพื้นที่ศูนย์กลางราชอาณาจักร ในโลกทัศน์ของสังคมก่อนสมัยใหม่ ราชอาณาจักรเป็นเสมือนสนามอำนาจของพระมหากษัตริย์ สนามอำนาจนี้ฉายรัศมีจากองค์พระมหากษัตริย์ออกไปรอบๆ ส่วนที่มีความเข้มข้นที่สุดอยู่ตรงศูนย์กลาง หรือราชธานี อันเป็นที่ประทับขององค์พระมหากษัตริย์ ตามนัยนี้ ราชธานีจึงมิได้เป็นเพียงศูนย์กลางทางสังคมการเมืองทางโลกย์ หากยังเป็นศูนย์รวมแห่งอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ของราชอาณาจักร ความศักดิ์สิทธิ์ของราชธานีถูกต่อยอดด้วยแบบผัง สถาปัตยกรรม และศิลปกรรมของเมือง ตามคติ นี้ ราชธานีต้องมีแบบแผนทางกายภาพที่จำลองมาจากสัณฐานภูมิจักรวาลเหนือโลกอันศักดิ์สิทธิ์ ทั้งนี้เพราะในสมัยนั้นเชื่อกันว่า บ้านเมืองจะอยู่รอดและเจริญรุ่งเรืองหรือไม่ขึ้นอยู่กับการจัดระเบียบและกิจกรรมภายในราชธานีให้สอดคล้องกลมกลืนกับจักรวาลตามคติพุทธและพราหมณ์

คติความเชื่อส่งอิทธิพลอย่างมากต่อการก่อรูปชุมชนเมืองบางกอก นอก จากคติที่กล่าวถึงข้างต้นทั้งสามแล้ว ยังมีคติความเชื่ออื่นๆ อีกไม่น้อยที่ส่งผลต่อแบบแผนทางกายภาพของเมืองเช่นกัน บทถัดไปเป็นการสำรวจเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับวิวัฒนาการการตั้งถิ่นฐานในย่านบางกอก นับแต่แรกเริ่มมีชุมชนเมือง เนื้อหาของบทจะปูพื้นฐานให้การศึกษาเปรียบเทียบเพื่อสืบความเชื่อมโยงระหว่างคติความเชื่อกับรูปแบบทางกายภาพของเมืองบางกอกตามลำดับเวลาต่างๆ